

ГРАЖДАНСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ – НОВО ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО ПРЕД ОБУЧЕНИЕТО ПО ИСТОРИЯ

Костадин Паев

Югозападен университет „Неофит Рилски“

Резюме. От учебната 2020/2021 г. в българското училище започва изучаването на самостоятелен учебен предмет „Гражданско образование“. Досегашната практика предвиждаше гражданското образование в училище да се реализира чрез интегрираното му изучаване в общообразователните предмети, сред които „История и цивилизации“ играеше водеща роля. Настоящата публикация има за задача да анализира и прогнозира доколко при новата ситуация мястото на историята за осъществяването на гражданска образованост на учениците и формирането им като граждани ще се запази или ще отслабне.

Ключови думи: гражданско образование; обучение по история; социализация; политическа култура; права на човека; демократични ценности; културна идентичност

Увод

След продължителни дискусии и колебания през учебната 2020/2021 г. в последната степен на българското средно училище – XI и XII клас, се въвежда отделен предмет „Гражданско образование“. Публичният дебат по този въпрос започва още през 90-те години на миналия век. Гражданското образование има дълбоки корени и традиции у нас, които датират още от Възраждането и първите десетилетия след Освобождението (вж. Yakimov, 2011: 91 – 119). След края на тоталитарния режим в България гражданското образование в училище се реализира чрез интегрираното му изучаване в общообразователните предмети. Проблемът с гражданското образование у нас намира задоволително решение с приемането на *Закона за предучилищното и училищното образование*¹⁾, *Наредба № 5 за общообразователната подготовка*²⁾ и *Наредба № 13 за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование*³⁾.

Гражданското образование понастоящем е приоритет на европейско равнище и е в центъра на вниманието на европейските институции. То е

част от националната учебна програма на всяко ниво на образование в почти всички европейски страни. Една статистика от 2017 г. разкрива следната картина на гражданското образование в Европа. В страни като Белгия и Франция то започва още с постъпването на децата в училище, т.е. още в първите класове, но докато в Белгия изучаването му приключва в VI клас, във Франция продължава да се изучава до последните класове на средното училище. В Румъния, Финландия и Турция гражданското образование се включва като отделен предмет също в началната степен – съответно III (Румъния) и IV клас (Турция). В южната ни съседка обаче изучаването му продължава само една година. Гражданското образование в останалите европейски страни започва в прогимназиалната или гимназиалната степен. Най-късно – в последните класове на средното училище – гражданското образование е включено в учебните планове в България (и то от 2020 г.), Хърватия и Кипър (De Coster, 2017: 14, fig. 6).

Обучението по история и гражданското образование

Историята винаги е била възприемана като част от науките, осъществяващи гражданското образование и социализацията на младите хора. В това отношение дори може да се дискутира дали историята и гражданското образование запазват относителната си самостоятелност в учебния процес, или се сливат в едно. Историческото знание е неотменимо за разбирането, обяснението, а с това и за правилното интерпретиране на проблемите на съвременността. Историята допринася за създаването на поведение, адекватно на съществуващите реалности, за ориентирането на човека в неговото съвремие, за формирането на конкретно мислене. В този смисъл, една от основните задачи на историята като учебна дисциплина е именно социализацията на учащите се и подготовката им като граждани.

Още с утвърждаването на Държавните образователни изисквания за учебното съдържание през 2000 г. и новите учебни програми по „История и цивилизации“ (както вече се нарича предметът) редица въпроси на гражданското образование получиха частично решение чрез интегрирането им в учебното съдържание по история. При сравнението между двете предметни области се откриват почти пълни съответствия в изискванията, което разкрива интердисциплинарната същност на гражданското образование (вж. Kusheva, 2000: 91 – 93).

Потенциалът на историята като учебен предмет за осъществяването на гражданското образование на учащите се е изключително голям. Гражданската образованост в обучението по история е насочена главно към изграждането на национална и гражданска идентичност; разбирането на процесите, протичащи в съвременния свят; постигането на гражданска интегрираност и умения за социална комуникация; възприемането на обществените и инди-

видуалните ценности, формиране на умения за критичното мислене, работа в екип, проява на толерантност и справедливост, опазване и съхраняване на историческото и културното наследство (Kusheva, 2000: 89 – 90).

Водещо място в обучението по история в разглеждания контекст заема въпросът за изучаването на човешките права. В този смисъл, най-ефективният подход е да се проследят историческото възникване и развитие на съвременната концепция за правата на човека, чиито първи прояви датират от края на XVIII в. във Франция и Америка. Необходимо е да се познават някои от основните документи, като *Магна харта* в Англия (1215), *Декларацията на независимостта в Америка* (1776) и *Декларацията за правата на човека и гражданина* във Франция (1789), както и историческите условия, при които те се появяват. Най-популярния си израз обаче идеята за човешките права намира във Всеобщата декларация за правата на човека, приета от ООН през 1948 г. Европейската конвенция за защита правата на човека и основните свободи от 1951 г. поставя началото на първия международен съд, защитаващ тези права, което е едно от най-големите достижения на Съвета на Европа (вж. Heater, 1991: 16 – 20).

Историята на човешките права е неправилен процес не само поради различните виждания на източните и западните народи, на развиващите се и индустриализираните общества, но също така и поради различното акцентирание върху индивидуалните права, противопоставени на „груповите“ права в различните общества“ – отбелязва проф. Норма Тароу от Калифорнийския държавен университет (Taro, 1991: 76).

Друг важен елемент на гражданското образование е *политическата култура*. Политическата култура е самостоятелно социално-духовно явление със свой предмет, съдържание и форми, със свои функции, цели и задачи. Според една от ранните дефиниции политическата култура се определя като съвкупност от индивидуални становища и нагласи на участниците в дадена политическа система, като особен модел на ориентация към политическите обекти. Политическата култура е съвкупност от позиции, ценности и образци на поведение, засягащи взаимоотношенията между властта и гражданите. В този смисъл, вътрешният строеж и структура на политическата култура включват следните основни компоненти: *политически ценности и знания, политически идеи и теории, политически традиции и норми и социално-политически идеали*. Към политическите ценности принадлежат категориите: демокрация, свобода, плурализъм, човешки права, свободата на словото, печата и т.н. Политическите теории разглеждат въпроса за политическата култура през отделните исторически епохи, в контекста на различните политически системи и учения. Политическите норми изразяват изискванията на обществото към неговите граждани, които играят ролята на регулатор на политическите отношения помежду им. Това са: равенството на всички пред законите, спазване

на гражданските задължения към държавата, зачитане правата на останалите членове на обществото, като особен акцент се отдава на правата на малцинствата, спазване на приетите международни договорености и задължения и др. (вж. Раев, 2002а: 77 – 89).

Ролята на историята като учебен предмет за формирането на политическа култура у учениците се реализира в няколко направления (срв. повече у Раев, 2002б: 90 – 95). Едното от тях е *формирането на възгледи и разбиране за същността на държавата* като форма на социална организация на обществото, за условията и факторите на нейното възникване. Това би могло да стане при изучаването на историята на Стария свят и по-точно при разглеждането на прехода от праисторическото общество към първите държавни образувания в Североизточна Африка и Предна Азия. Изучаването на трите основни форми на съществуването на държавата в този период – *градът държава, монархията и империята*, разкрива спецификата на държавнообразователния процес в този най-ранен етап от неговото развитие. По-късно в Атина и Рим се появява *античната република*.

Въпросът за формирането и характеристиките на държавата не се изчерпва с изучаването на древната история. Редица държави, включително и българската, възникват през Средновековието и тяхното създаване и развитие не се осъществява при същите условия както в Древността. Много от тях се появяват в резултат на контактите си с по-развити цивилизации или върху бивши техни територии, при което се осъществява определена приемственост в държавността.

Други държави, предимно в Централна и Южна Америка, Африка и Азия, пристъпват към организиран самостоятелен политически живот през Новото и Най-новото време. Тяхното формиране и начално развитие са свързани с националноосвободителните борби, които техните народи водят, и с разпадането на колониалната система.

С навлизането в Новото време картината на обществено-политическия живот се променя коренно. Въпреки че продължават съществуването си, монархиите са в процес на трансформация. Отношенията между владетелите и макар и малкото на брой и с ограничени правомощия и функции *парламенти* тогава в Западна Европа поставят началото на нови държавно-политически модели. Тук се въвеждат и изясняват понятията *абсолютна монархия, конституционна монархия, просветени монарси* и т.н. Основни теоретични познания в областта на политиката се получават и при запознаването с възгледите на френските просветители за обществото и държавата. Идеите на Волтер, Русо, Дидро и Монтескьо изграждат една, макар и елементарна, но важна за учащите се база от теоретико-политически знания. Това се постига и при изучаването на идейно-политическите течения през XIX в. *консерватизъм, либерализъм, социализъм, национализъм, панславизъм*.

Тенденцията към разширяване на политическата култура на учениците се засилва още повече при срещата им с модерната история. Появяват се нови понятия като *фашизъм, тоталитарна система, авторитаризъм, социалдемокрация* и др. Изучаваната материя става все по-актуална и позната за учениците. От особена значимост са темите, касаещи разпадането на „Източния блок“ и изграждането на младите демокрации в Източна Европа.

Важно място в системата на гражданското образование заема и *развитие* *то на демократичните ценности в училище*. Отправна точка в този процес е концепцията за демокрацията. Въпреки широката употреба на тази дума на учениците трябва да се поясни нейното най-общо значение. Това предполага уважение към свободите на гражданите, свободата на словото, правото на информация, правото на организации, участие в избори и други прояви на политическия живот. Демократичното управление се упражнява пряко или чрез представителство. В първия случай всички граждани участват в приемането на общественозначими решения без посредничеството на избрани или назначени лица. В Древна Атина – първата демокрация в историята на човечеството – демократичното управление се осъществява пряко от събрание, наброяващо 5 – 6 хиляди членове. В наше време проява на пряката демокрация са *референдумите*. Тъй като това е възможно само при ограничен брой хора, днес по-разпространена е представителната демокрация, осъществявана чрез изборни лица, на които гражданите възлагат вземането на политически решения, приемането на закони и тяхното спазване и прилагане. Разнообразието на избирателни системи е огромно, но при всички политическите решения се вземат според принципа на абсолютното мнозинство. Но властта на мнозинството не е непременно демократична. Тя трябва да се съчетава с гаранции за индивидуалните човешки права, предоставени от *конституциите*. Конституциите са основа на демократичната власт, където са формулирани официално нейните основни задължения, граници, механизми и институции.

Демокрацията не е само съвкупност от конституционни правила, институции и процедури за управление: тя включва още множество други елементи, сред които се открояват *политическите партии, обществените организации, гражданските сдружения* и т.н., които именно съставляват онова разнообразие, наречено *плюрализъм*. В обобщение като основни стълбове на демокрацията можем да посочим: *суверенитет на народа; управление, основано на съгласието на управляваните; власт на мнозинството; права на малцинствата; гаранции за основните човешки права; свободни и честни избори; равенство пред закона; процесуални гаранции; конституционни ограничения на властта; социален, икономически и политически плюрализъм; търпимост, прагматизъм, сътрудничество и компромис* (вж. Shto e demokratsiya, 1991: 6).

Средствата за масово осведомяване неслучайно са наречени „четвъртата власт“. Те играят важна роля в насочването на общественото внимание към

актуални за него проблеми и събития; следят внимателно действията на правителствата и другите държавни институции; на политическите сили и отделни техни представители.

Училището носи голяма отговорност за преподаването на демокрацията. Нейните ценности могат да бъдат разгледани и подкрепени с безброй примери именно в часовете по история, както и в редица други дейности извън училище, свързани с изучаването на миналото. Историческият пример е най-добрият и ефикасен начин за убеждаване на учениците в стойността на демократичните ценности. Съчетаването на обучението по демокрация с целите на историческото образование може да се осъществи чрез прилагането на различни подходи и форми на работа.

Една от важните задачи на обучението по история, разглеждано през призмата на гражданското образование, е изграждането и развитието на чувство за *културна идентичност* у учащите се. В историята на Стария континент можем да открием множество пътища на културни взаимодействия, съдействали за нейното формиране. Активна роля в процеса на създаването на европейска културна общност имат музеите, с които училището трябва да разшири и задълбочи връзката си.

В тази дейност важно място се определя и на новите технологии, които могат да окажат стимулиращо въздействие върху контактите на учениците с музейните ценности. Поддръжката и функционирането на музеите в отделните страни е различна: в някои от тях има вече утвърдена традиция на трайно сътрудничество между местните музеи и училищата. Много музеи имат вече и образователни отдели. Подобно на учебния курс по история в училище и музеите могат да предложат нова интерпретация на фактите и събитията, да разкрият нови национални, европейски или други международни връзки на местната история.

Учениците трябва да се научат да контактуват в интеркултурна среда, да формират и изяснят собствените си възгледи и становища за света. Младите хора е нужно да осъзнаят, че всяка среща с „другия“ означава среща с разнообразието и интеркултурното общуване. Един от начините младите хора да осъзнаят това, е да ги подканим да опишат как едно историческо събитие се тълкува в тяхната страна. Във всяка от тях събитието или отделни личности се възприемат по различен начин. Във френското училище например Наполеон се представя като „велика личност“, но това не е така в Русия или Испания.

Една от особеностите при изучаването на културно-историческото наследство е, че то невинаги се заключава в днешните граници на страните. За да бъдат правилно разбрани, културните достижения на отделните народи трябва да се поставят в техните ментални граници, да се опитае да мислим за тях с категориите на тогавашното време. Така при изучаването на националната ни история ние разглеждаме редица културни паметници, намиращи се днес

извън пределите на страната – например в Охрид, Цариград, Солун и други места, сега в границите на нашите съседи. Освен това културата трябва да се разглежда не само от позициите на националната и европейската история, но и като част от световното културно развитие.

Заклучение

Ще отслабне ли водещата роля на историята в училище за социализацията на младите хора, за формирането им като граждани след въвеждането на предмета „Гражданско образование“?

Материята, свързана с гражданското образование, досега се изучаваше основно по предметите *Етика и право* и *Свят и личност*. Като цяло, учебното съдържание по тези предмети представлява еkleктична смес от знания по философия, политология, социология, теория на правото и пр. Конкретните знания, които в миналото е давал предметът *Гражданско учение*, в тях не са достатъчни, в това число и по-детайлното познаване на Българската конституция и други важни законодателни актове.

Един, макар и бегъл поглед върху новите учебни програми по гражданско образование за XI и XII клас за пореден път разкрива широкото присъствие на историята. В частта, определяща компетентностите и очакваните резултати при обучението по гражданско образование в XI клас, срещаме: проследява възникването и развитието на идеята за демокрация, гарантираща правата на човека и гражданина; анализира и съпоставя идеите за свободата, човешките и гражданските права; познава възникването и развитието на идеята за свободната личност и правата на човека; познава идеята за демокрация и типове демокрация; разграничава патриотизъм от национализъм; осъзнава своята европейска идентичност и т.н.⁴⁾ По-ограничено е присъствието на историческите знания в учебната програма по гражданско образование за XII клас, където са предвидени компетенции и очаквани резултати като: разграничава различни типове политически устройства (на държави, съюзи, федерации); проследява процеса на възникване на властта в общности и общества.⁵⁾

Ролята на историята за формирането на граждани и гражданско поведение у учениците ще се запази поне по няколко причини. На първо място, това е обстоятелството, че гражданското образование ще се изучава само във втората гимназиална степен (XI и XII клас), която, според действащата нормативна уредба, не е задължителна за получаването на сертификат за завършено средно образование. Това на практика означава, че вероятно не всички ученици ще имат възможността да изучават гражданско образование, а ще се задоволят само с това, което ще им предостави обучението по история. Второ, предметът „Гражданско образование“ ще се изучава само две години, докато изучаването на историята като самостоятелен предмет започва в V клас, а познания

за миналото учениците получават още в началната училищна степен, т.е. историята ще въздейства върху процеса на формиране на граждани у учащите се много по-продължително време от гражданското образование.

Разбира се, доколко успешно ще бъдат осъществени целите на гражданското образование, в голяма степен зависи от новите учебници по предмета. Към очакванията те да са нещо по-качествено от досегашните учебници по *Етика и право* и *Свят и личност*, се отнасям скептично, най-малкото поради липсата у нас на опит в това отношение и достатъчно специалисти. Учебниците по история и цивилизации, които са с утвърдени традиции и качество, ще продължат да запълват и допълват всички пропуски на гражданското образование.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Обн., ДВ, бр. 95 от 08.12.2015 г.
2. Обн., ДВ, бр. 80 от 11.10.2016 г.
3. Вж. Учебна програма за гражданско образование за XI клас (Общообразователна подготовка) – <https://mon.bg/upload/14983/pr_UP_GO_11kl_170418.pdf>
4. Вж. Учебна програма за гражданско образование за XII клас (Общообразователна подготовка) – <https://mon.bg/upload/14983/pr_UP_GO_12kl_170418.pdf>
5. Вж. Учебна програма за гражданско образование за XII клас (Общообразователна подготовка) – <https://mon.bg/upload/14983/pr_UP_GO_12kl_170418.pdf>

ЛИТЕРАТУРА

- Де Косте, И. и др. (2018). *Гражданското образование в Европа 2017*. Европейска комисия, Изпълнителна агенция за образование и аудиовизуална култура, Евридика.
- Кушева, Р. (2000). *Методика на обучението по история*. София: Парадигма.
- Паев, К. (2002). Въпроси на формирането на политическата култура. *Югозападни листи*, Благоевград, № 1, 77 – 89.
- Паев, К. (2002). Историческото образование и изграждането на политическа култура. *Анали*, бр. 2 – 4, 90 – 95.
- Тароу, Н. (1991). *Обучение по правата на човека в САЩ. Алтернативни концепции*. – История, общество, философия, № 6, 75 – 89.
- Хийтър, Д. (1991). *Обучение по правата на човека: концепции, становища, умения. История, общество, философия*, № 6, 16 – 20.
- Що е демокрация*. (1991). Информационна агенция на Съединените щати.

Якимов, Г. (2011). *Гражданско образование. Теория, история, съвременни измерения*. София: Авангард Прима.

REFERENCES

- De Coster, I. et al. (2018). *Grazhdanskoto obrazovanie v Evropa 2017*. Europeyska komisiya, Izpalnitelna agentsiya za obrazovanie e audiovizualna kultura, Evridika.
- Kusheva, R. (2000). *Metodika na obuchenieto po istoriya*. Sofia: Paradigma.
- Paev, K. (2002a). *Vaprosi na formiranieto na politicheskata kultura. Yugozapadni listi*, Blagoevgrad, N 1, 77 – 89.
- Paev, K. (2002b). *Istoricheskoto obrazovanie i izgrazhdaneto na politicheskata kultura*. *Anali*, N. 2 – 4, 90 – 95.
- Taro, N. (1991). *Obuchenieto po pravata na choveka v SASHT. Alternativni kontseptsii*. *Istoriya, obshtestvo, filosofiya*, N 6, 75-89.
- Heater, D. (1991). *Obuchenieto po pravata na choveka: kontseptsii, stanovishta, umeniya*. – *Istoriya, obshtestvo, filosofiya*, N 6, 16 – 20.
- Shto e demokratsiya*. (1991). Informatsionna agentsiya na Saedinenite Shtati.
- Yakimov, G. (2011). *Grazhdansko obrazovanie. Teoriya, istoriya, savremenni izmereniya*. Sofia: Avangard Prima.

CIVIC EDUCATION – A NEW CHALLENGE TO HISTORY TEACHING

Abstract. Starting from the school year 2020/2021, the Bulgarian school will begin studying a separate subject “Civic Education”. Previous practice has provided that civic education at school should be realized through its integrated study in general subjects, among which “History and Civilizations” played a leading role. The purpose of this publication is to analyze and predict whether, in the new situation, the place of history of students' civic education and their formation as citizens will be maintained or weakened.

Keywords: civic education; history teaching; socialization; political culture; human rights education; democratic values; cultural identity

✉ **Assoc. Prof. Kostadin Paev, DSc.**

Publons Researcher ID: Z-2151-2019

South-West University “Neofit Rilski”

Faculty of Law and History

66, Ivan Mikaylov St.

2700 Blagoevgrad, Bulgaria

E-mail: kostapaev@swu.bg.